

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Het fascinerende object: een poging tot analyse¹

Michel Thys

*'Dans la fascination, il n'y a plus rien
qu'un objet géant dans un monde
désert.'* (J.P. Sartre 1943, p. 217)²

Fascinatie, de (zelf)destructieve verhouding tot een fascinerend object, wordt geconfronteerd met de verhouding tussen denken en psychose (Bion) en de idealisatie (Klein).

Het fascinerende object, dat het dreigende failliet van triangulatie en symbolisatie vertegenwoordigt, verlamt het subject – dat via projectieve identificatie ook analyse en analyticus kan verlammen. Een casus illustreert de ontwikkelde hypothesen.

Inleiding

Dit artikel is het resultaat van het bijwonen van een wekelijks psychoanalytisch seminarie. Daarin werden *Transformations* van Bion (1965) en *Envy and Gratitude* van Klein (1957) gelezen en besproken, naast het onvoltooide oeuvre van evenveel patiënten als er deelnemers waren aan het seminarie.

Hier probeer ik de analysant die ik naar voren bracht, in dialoog te laten treden met enkele facetten uit het werk van de genoemde auteurs. Zo hoop ik een illustratie te leveren van hoe het op elkaar betrekken van klinisch werk, vakliteratuur en intervisie een inspirerende confrontatie kan betekenen. Hierbij concentreer ik me op het psychische proces dat ik 'fascinatie' noem. De beoogde dialoog lijkt me geen sinecure: in de kuur én in het seminarie kon ik namelijk ervaren dat fascinatie een openstaan voor een dialoog, voor een wederzijds emotioneel contact met het object, allesbehalve bevordert.

Het klinisch voorbeeld dat ik als uitgangspunt neem, betreft een onder-

M. Thys (1955), klinisch psycholoog en psychoanalyticus (Belgische School voor Psychoanalyse), is werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen-Merksem. Hij is bestuurslid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie. Correspondentieadres: Kapelsesteenweg 274, B-2930 Brasschaat.

tussen reeds geruime tijd beëindigde analyse. Ik beperk me tot de punten die mijns inziens relevant zijn voor mijn onderwerp. Om de anonimisering te waarborgen, laat ik een systematisch uitgewerkte anamnese achterwege; ik meen de lezer beter in contact te brengen met het bizarre proces van fascinatie door de tekst niet te overladen met randgegevens. Fascinatie, zo zal blijken, betreft immers de verscheurende ervaring van een dreigende leegte.

De analysant

‘Ik zie een soort woestijn, een desolaat landschap. Het is te donker voor een horizon. Er lopen vreemdsoortige, mensachtige wezens rond, half vergaan. Een van die wezens heeft een omgekeerde mond, met de onder- en de bovenkaak omgekeerd. Tussen die wezens is een heel groot, lelijk, rottend hoofd met de hals in de aarde geplant en geworteld. Het laat de lange uitgestoken tong op en neer gaan. Op die zeer beweeglijke tong zit – heel klein – Jezus Christus: klassiek voorgesteld in enkel een lendendoek en verder naakt, met een doornenkroon, en een lijdende gezichtsuitdrukking. Hij wipt met de tong op en neer. Op een bepaald moment wordt Jezus Christus door de tong weggezweept, smakt neer op de grond en breekt in stukken uiteen.’

De analysant van wie dit surrealistische droombeeld afkomstig is, consulteert mij wegens depressieve klachten, vergaande woedeuitbarstingen die zijn intens gekoesterde gezinsleven doen daveren, en een extreme, onverdraaglijke ambivalentie ten aanzien van zijn moeder. Al vlug verzeilt zijn verhaal in dramatische taferelen uit zijn kinderjaren rond de traumatische echtscheiding van zijn ouders.

In zijn opvallende uiterlijke verschijning lijkt me een niet op te heffen tweespalt verenigd: de schreeuwende kwetsbaarheid van een hongerige baby en de bevreemdende onverstoorbaarheid van een figuur die boven alles uitroont.

Woordenvloed Niets-zeggend in de letterlijke zin is hij echter allerm minst. Zijn ongekunstelde welbespraaktheid doet elke zitting voorbijstromen als een woordenvloed: geen dissociatieve woordenkramerijen, maar beheerste en onderkoelde parels van grammaticale prestaties waarmee hij zijn diepste emoties poogt te raken én af te houden. Zijn trots over zijn verbale virtuositeit wordt echter steeds meer bedreigd door het besef dat het een leeg spreken is met volle mond. Hij beleeft zijn spreken dan als ‘het opwerpen van een dam om de klaarliggende ziedende zee tegen te houden, het beest’. Later: ‘De stellage rond me, mijn verhulling door het woord, is aan het versplinteren. [...] Het uiterlijk scheurt. Dat geeft een leeg gevoel.’

Woorden moeten de analysant overeind houden, uit de klauwen van een onmetelijke leegte zonder horizon. Woorden houden ons allemaal overeind. Maar het probleem van de analysant is dat ze amper op kunnen

tegen de kracht van de dreigende verlokking van een nietsontziende leegte. Daarom moet hij zich er als een Hercules aan vastklampen en er indrukwekkende bouwsels van maken in de hoop dat ze de leegte alsnog kunnen imponeren.

Agorafilie De dreiging is ook verlokkelijk. Hij vertoeft graag in onge-repte gebieden die nog niet door menselijke aanwezigheid zijn aangetast. 'Alleen zijn in de natuur. De natuur heeft geen commentaar, geen kritiek. Ge kunt er gewoon zijn. [...] De zee is fascinerend. Ik hou heel veel van de zee, de ziedende zee, niet de horeca-zee.' Reeds als kind hield hij ervan de zee uit te dagen, zo ver mogelijk op de golfbreker te staan als het getij opkwam en pas terug te keren als hij het gevoel had dat dat niet meer kon. Hij vond het geweldig uren van alles afgesneden te zijn: 'te ver zwemmen, tot ik de kustlijn niet meer zag.' Agorafobici kunnen hier slechts van dromen en badend in het zweet wakker schieten. De alomtegenwoordigheid van de leegte is voor de analysant misschien zo bedreigend dat de enige redding erin bestaat te proberen haar te overmeesteren, meester te worden in stilte, zonder woorden of gedachten.

Fertilisering Reeds als kleine jongen is de analysant in de ban van de natuur en gaat hij op in het bestuderen van planten, kleine waterdieren en insecten. Wellicht betreft zijn enthousiasme niet toevallig primitieve, nog geluidloze levensvormen die zich in hun weerloosheid gemakkelijk laten hanteren. Het lijken pogingen om de onheilspellende en indifferente droogte van het woestijnlandschap te bevruchten. Als een god brengt hij dan toch leven in en uit het niets, zolang het maar geen wezens zijn met zwiepende tongen.

In dit meesterschap is zijn enige metgezel echter een fundamentele eenzaamheid. Hij is een meester in eenzaamheid, een noodzakelijke en noodlottige eenzaamheid. Hij ondervindt namelijk hoe hij zijn vervoering ver uit de buurt van zijn moeder moet houden. De wilde bloemen belanden in de vuilnisbak, de sprinkhanen worden tot moes vertrapt, de roofkevers vergast. Zijn woede voor dit vernietigende onbegrip heeft geen uitweg, misschien uit angst dat deze woede nog vernietigender zou zijn. Zijn moeder als woestijngodin, godin van het niets, die elk ontluikend leven verschroeit.

Destructieve metamorfosen 'Voor zover er bij mijn ouders liefde was, heeft dat tot destructie geleid: destructie van hun relatie, destructie van de zoon. Ik ben een deel van hun destructie, van het vernielde. Dan is het heel moeilijk om zelf niet te vernielen. Er is een onbewuste wens alles wat ik opbouw terug tot niets te brengen.'

Niets is gewoon wat het is. Meer zelfs: alles kan meteen in zijn tegendeel veranderen. Op de meest uiteenlopende gebieden voelt de analysant zich geteisterd door een duizelingwekkend heen-en-weer tussen de extremen,

zoals me dat reeds bij zijn uiterlijke verschijning in de war bracht. 'Er is geen verzoening mogelijk tussen de uitersten: 't rustige, pastorale genieten van de dingen des levens tegenover de verlokkingen van de duistere stad, marginale groeperingen, verwerpelijke activiteiten. Ze zijn té verschillend: het ene is een ideaalbeeld, het andere leidt slechts tot de ondergang.' Hij koestert een grondige hekel voor de middenweg. Het is alles of niets. Maar juist grenzeloos liefhebben blijkt destructief... De analysant voelt zich innerlijk verscheurd in wat hij zelf 'de schone en het beest' noemt.

De meeste metamorfosen die hem imponeren zijn van destructieve, ontbindende aard. Zo heeft hij het over 'de periode dat mijn grootouders onvoorstelbare wrakken werden. Hun fysieke aftakeling riep afkeer en fascinatie op.' De tong in de droom doet hem denken aan de tong van zijn grootmoeder, 'de tong die me vervloekte tot na de dood. De tong die ik zag in haar opengevallen mond toen ze stierf.' In een andere droom is hij op de vlucht voor een figuur die mensen uiteen doet spatten. 'Ikzelf spat geregeld uiteen en doe in mijn omgeving van alles uiteenspatten. Ik vlucht en rondom mij vallen de slachtoffers.'

Treffend zijn ook zijn associaties bij de metamorfose van de libelle, een geliefkoosd insect uit zijn kinderjaren. De lelijke, vraatzuchtige larve verandert in de aantrekkelijke libelle. Maar bij de ontpopping vliegt het mooie weg en wordt onbereikbaar. Er blijft slechts een lege huls over.

Erger dan alles of niets is dat alles niets wordt. Alle objecten barsten in stukken; de scherven van de buitenkant kunnen de leegte niet langer omhullen (zoals zijn woorden). Het enige en alles wat overblijft is niets. 'Er is precies alleen maar niets. Mijn eigen tekorten hypertrofiëren zodanig dat er niets meer overblijft.' Een woestijn zonder horizon.

De woestijngodin Maar er is nog zijn moeder, die midden in het niets al zijn aandacht trekt. Zij staat vooralsnog overeind in het centrum van zijn fascinatie. Zijn houding tegenover deze woestijngodin vormt een conglomeraat van hun beider gevoelens ten aanzien van flora en fauna: prachtig en afschuwelijk, maar vooral: groots én breekbaar. De analysant gaat gebukt onder de pijnlijke eis dat zijn moeder hem zou erkennen als een waardevol individu – voor hem noodzakelijk om iemand te kunnen zijn – om niet definitief op te gaan in het niets. Hij voelt zich door haar echter in heel zijn wezen verworpen omwille van wat hij met zijn leven aanricht. Vruchteloos probeert hij haar als een teek of een bloedzuiger van zich los te rukken. Op een griezelige manier fascineert zij hem en voelt hij zich door haar verlamd, uitgeschakeld. Zij belemmert hem in zijn handelen, voelen en denken. Het is alsof enkel het object, het fascinerende object, overblijft – zij het in wankel toestand. Ze zou vernietigd moeten worden om zelf te kunnen leven, zoals tot uiting komt in zijn destructieve fantasieën. Tegelijk echter lijkt hij niet zonder haar te kunnen leven en voelt hij de sterke behoefte haar in ere te herstellen, wat zijn schuldgevoelens zou

verlichten. Maar problematisch daarbij is dat hij haar zelf als vernietigend beleeft: zij vernietigt zijn geest. Zij laat hem niet denken of spreken. Als hij het toch riskeert, wordt zijn spreken genegeerd of tot een woordloze brij vergruisd. Soms raapt hij alle moed bijeen in een poging met zijn moeder in dialoog te treden. Maar telkens botst hij al snel op haar voor hem onverdraaglijke kwetsbaarheid en komt hij 'kapot' terug, als een lege huls. Ze maakt hem sprakeloos.

Zijn moeder staat op het gevaarlijke kruispunt op oneindig van gehechtheid en afkeer, van levensbron en ultieme destructie. Het fascinerende object doet woorden en gedachten vervliegen. Van een subject blijft niets over.

De geëlimineerde derde De moeder is een 'bij uitstek' en dus traumatisch incestueus object, dat zelf reeds de rivaal-derde 'elimineerde'. De analysant vertelt hoe zijn vader het huis werd uitgezet als een vies en overbodig monster dat men dient te mijden en uit te schakelen. Maar in zijn geest kreeg het monster grandioze proporties overeenkomstig de grootte van zijn angst voor dat beest – zoals zijn moeder hem bij voorkeur afschilderde en zoals hij hem zichzelf ook herinnert in bepaalde tafereelen. Vader bleef zich na de scheiding nog een hele tijd agressief opdringen. Agressie associeert de analysant met 'het verschijnsel vader'.

De analysant voelt zich door moeder gered en beschermd tegen het vaderlijk geweld. Steeds meer had hij echter een krachtige vader nodig die hem nu uit de ban van móeder moest verlossen. 'Ik wil geen vaderfiguur, en tegelijk snak ik ernaar.' In de hoop de geëlimineerde vader alsnog te doen herrijzen, stelde hij zich meer bepaald een waardige en weerbare rivaal voor, 'iemand met wie ik kan discussiëren, met wie ik me verbaal op het slagveld kan begeven'.

Als de nood het hoogst is, kent men zijn vijanden. In de angstige opwindning van zijn zoektocht naar zijn vader – tijdens de analyse – ontmoet hij uiteindelijk een minzame, ongeïnteresseerde en wat uitgebluste man. Diep ontgoocheld en verward keert de analysant van een kale reis terug. De vader lijkt inderdaad geëlimineerd, zijn verleden als derde uitgewist. 'Hij is een van de vele nullen die deze wereld bevolken.'

De analysant is verdoemd tot het zichzelf redden uit de zelfdestructieve spiraal met de moeder. Slechts het fascinerende object blijft nog over.

De analyse

Zoals verondersteld mag worden van een analyse, kan haar kracht erin bestaan de herhalingsdwang van deze tragiek te doorbreken of ten minste te heroriënteren of leefbaarder te maken. Meermalen meende ik in de verte een schemering te ontwaren van iets waarvan ik graag vermoedde dat het daarop leek. Zoals verondersteld mag worden van een analyse, wordt ze gretig gevuld met deze tragiek. Zo ver waren we al vanaf de eerste zitting. De analysant fascineert me: fascinatie op het eerste gezicht. Vanaf zijn eer-

ste zinnen ben ik in zijn ban. Zijn lege woordenvloed overspoelt me en smakt me neer als een drenkeling. Mijn interventies, mijn overdrachtsduidingen kwijnen nietszeggend weg onder de brandende zon.

Zoals de analysant vertelt over zijn 'contact' met zijn moeder, ervaar ik tijdens de zittingen ook een geslaagde aanval – de analysant is nochtans heel vriendelijk en voorkomend – op mijn denken. Dat gedachten over wat zich in een analyse afspeelt me in de steek laten, overkomt me helaas nog wel eens, maar bij deze patiënt ervaar ik me wel in uitzonderlijke mate erdoor verlaten. Het is alsof ze – reeds voor ik ze zelf gewaarword – door hem opgeslorpt worden en de woorden die hij ervan maakt niet de mijne zijn. In-nemend als hij is, haalt hij me de gedachten uit het hoofd en transformeert ze triomfantelijk in zijn ongestuvige zinnen. Het doet me denken aan wat Bion schrijft over de aanvallen van de patiënt op de mentale toestand van de analyticus, zodat deze laatste belemmerd wordt in het proberen begrijpen van de eerste (Bion 1965, p. 26).

Het seminarie

Dit leeghoofd had een zeker besef van dit fenomeen in de analyse, maar dankzij het minder bezoedelde of verlamde denken van mijn collega's in het seminarie kwam het helderder op de voorgrond en ontpopte er zich zowaar enige denkactiviteit. Het scheelde mijns inziens nochtans niet veel of ik had hen door mijn uitvoerige verslag van deze fascinerende analyse – waarbij ik hun zo goed als de mond snoerde – in dezelfde mentale toestand doen belanden. Maar er restten nog enkele gedachten in de groep en de totale fascinatie kon doorbroken worden.

Ik ben ervan overtuigd dat deze doorbreking therapeutisch belangrijk is (ik ondervond dat ondertussen ook tijdens de zittingen). Toch was het blijkbaar iets dat ik wilde belemmeren of niet kon verdragen: ik liet, net als de analysant, geen derde toe – of ik voelde me niet bij machte om een derde toe te laten. Hoe verstikkend of vernietigend de duele fascinatie ook is, de mogelijke redder lijkt een nog gevreesder beest. Het werd in het seminarie gezegd: de analysant laat zich niet helpen, de analyticus zou meer moeten interveniëren om het spreken te bevorderen over wat zich in de overdracht herhaalt. Maar daarvoor moet hij wel eerst kunnen denken. Men kan hier de geslaagde werking vermoeden van projectieve identificatie of van een hardnekkige afweer van een gevreesde intrusie door de analyticus.

Een fascinerend object?

De vraag die ik me nu stel en vanuit het gegeven voorbeeld wil illustreren, is of er zoiets bestaat als het fascinerende object. Kunnen we fascinatie een eigen status verlenen in de zin dat ze verwijst naar specifieke psychische processen die niet zonder meer te herleiden zijn tot andere mentale toestanden? Dat betekent allereerst dat ik de term 'fascinatie' hier niet gebruik in de brede, gangbare betekenis. Gewoonlijk

heeft de term dan een positieve connotatie van bewondering of zeer sterke interesse, terwijl ik het concept van het fascinerende object in nauwere en 'letterlijker' zin opvat als: betovering, verblinding, verlamming, geboeid (geketend) zijn (Lat. *fascinare* = snoeren).

In deze context gaat het om een destructieve toestand van mentaal uitgeschakeld zijn, overgeleverd zijn aan (enzovoort), zoals ik in het voorbeeld al heb aangegeven. Enkel het object blijft als het ware over; het subject wordt erdoor opgezogen en verliest zichzelf. De vraag is dus of een welbepaalde relatie tot het object de naam 'fascinatie' verdient, ook al doet deze aan andere toestanden denken, bijvoorbeeld: verliefdheid, fanatisme, dogmatisme, fixatie, de raadselachtige sfinx (zie bijvoorbeeld Vermote 1994) of das Unheimliche...

Ik waag me hier overigens niet aan vergelijkingen en kies ervoor de spanning met deze andere concepten voorlopig in leven te houden. Mijn beschouwingen volgen niettemin de hypothese dat fascinatie deel kan uitmaken van of zich kan ophouden in de buurt van de genoemde fenomenen, maar er niet noodzakelijk mee samenvalt. Het fascinerende object wordt niet verheerlijkt of bewonderd, het is niet inspirerend maar blokkerend; noch is het zonder meer slecht of verderfelijk, maar ook is het attractief, het is fantastisch maar niet hallucinatoir, het is geheimzinnig maar niet ongenaakbaar, het subject is er niet vol maar hol van.

De gedachtengang wil ik toelichten vanuit twee invalshoeken: respectievelijk de relatie tussen denken en object in het werk van Bion, en door de fascinatie te plaatsen tegenover de idealisatie bij Klein.

Denken en object (fascinatie versus psychose)

In zijn werk biedt Bion een hele denkpiste over de relatie tussen denken en het object. Fragmentarisch en parafraserend hiernaar verwijzend probeer ik de relatie tot het fascinerende object te situeren. (Ik volg hieronder hoofdzakelijk Bion 1965, p. 73-82.)

De borst als prototypisch object geldt als primordiale bron van betekenis. De kwaliteit van de emotionele ervaring van de relatie met de – betekenisvolle of betekenisloze – borst heeft haar repercussies op de latere beleving van betekenis(loosheid) in objectrelaties. Betekenis is fundamenteel een narcistische aangelegenheid. Zonder betekenis is er geen denkend subject, om een pleonasme te gebruiken, geen of slechts een gebrekkige onderkenning van een psychische realiteit. Denken en emotionele ervaring zijn anderzijds slechts mogelijk in de mate dat de niet-borst (de slechte borst, het slechte object) verdragen wordt. De borst in haar afwezigheid geeft een stuwung aan het denken doordat ze enkel als afwezig object voorgesteld, gedacht kan worden. Geen denken zonder frustratie, geen verlangen in de onmiddellijkheid.

Denken is het zich voorstellen van de borst-die-er-niet-is. Nu zijn er, zo

stelt Bion en hij doelt dan op psychotische verschijnselen, patiënten bij wie zich innerlijk iets afspeelt waardoor niet de borst (in haar afwezigheid) bron is van betekenis, maar de betekenis zelf. De borst, het object zelf, is de betekenis. De afwezigheid van de borst, de niet-borst, is dan onverdraaglijk, omdat ze betekenisloosheid impliceert. De psychoticus heeft het object zelf nodig omdat hij het zich niet in de afwezigheid ervan kan voorstellen, erover denken, ernaar verlangen; of hij hallucineert: de gedachte, het woord zelf wordt een ding. De woorden zijn de dingen zelf. De eigenlijke psychische waarheid (bijvoorbeeld wat er éigenlijk in de zitting gebeurt) krijgt bij Bion de status van het onkenbare kantiaanse ding-op-zich (Bion noemt het 'O'). Het ding-op-zich laat zich niet kennen, omdat we het niet binnen de dimensie van onze vertrouwde (onvermijdelijke) ruimte- en tijdgebonden benadering van de dingen kunnen situeren. We kunnen O alleen representeren via zogenoemde transformaties (gedachten, gevoelens, beweringen...). De psychoticus daarentegen lijkt enkel het ding-op-zich te kennen en is elk spoor van transformaties of symbolisaties bijster: in volle overtuiging creëert hij hallucinatoire objecten die niet onderworpen zijn aan spatiale en temporele grenzen.

Terug naar de analysant, die slechts kan denken in afwezigheid van de moeder, en de analyticus – die slechts kan denken in afwezigheid van de analysant (en de seminariegroep, die bijna slechts kan denken in afwezigheid van de analyticus). Al heeft de psychoanalytische theorie de functie – vertrekend van en steeds weer terugkerend naar de klinische ervaring en observatie – het denken te bevorderen in afwezigheid van het object, er is iets mis als er *alleen maar* gedacht kan worden in afwezigheid van het object, de analysant. Een belangrijk, om niet te zeggen cruciaal, aspect van de fascinatie is mijns inziens dat de aanwezigheid van het fascinerende object (fysisch of mentaal) elk denken dreigt te blokkeren en enkel ruimte laat voor (de onbeweeglijke voorstelling van) het object zelf. Vandaar mijn hypothese: als de vernietiging van het object de noodzakelijke voorwaarde is om te kunnen denken, betekent dit dat het object de status heeft van ding-op-zich. Het fascinerende object is het ding-op-zich en is dus vernietigend voor het denken (dat representatie is) en dus voor het subject. Bij Sartre (1943, p. 421) lees ik dat het fascinerende object staat voor het volle zijn, waar ik buiten sta. Het gefascineerde subject is dus niets.

Terwijl de psychoticus het ding-op-zich (dat geen reële fysieke kwaliteiten van een object kan hebben) nodig heeft (hallucineert) om te kunnen 'denken', moet de gefascineerde analysant het ding-op-zich (en nu nog in zijn objectkwaliteit) uit de weg ruimen om te kunnen denken.

Gedurende bepaalde perioden slaagt de analysant erin zijn moeder in zijn gedachten volledig te vernietigen. Dan voelt hij zich leven, kan hij genieten, kan hij frustraties beter verdragen, kan hij denken en laat hij iets van mijn interventies tot zich doordringen. In de tijden van fascinatie daarentegen gaat hij verschillende keren zijn moeder agressief te lijf (hij heeft

het dan letterlijk op haar lichaam gemunt) en slaat hij zittingen over omdat hij vindt iets te moeten doen in plaats van te spreken (handelen in plaats van denken).

De analysant is niet psychotisch. Bij de psychoticus is het object, dat hij nodig heeft om te kunnen 'denken', de betekenis. In de fascinatie daarentegen is het object, dat vernietigd moet worden om te kunnen denken, de niet-betekenis (het ding-op-zich). De psychoticus kan niet verdragen dat het woord de moord is op het ding: het woord wordt zelf tot ding gepromoveerd. In de fascinatie daarentegen is het fascinerende object het ding dat het woord dreigt te vermoorden: het subject zet zichzelf op het spel om het ding tot woord te promoveren.

Dat de analysant niet psychotisch is, moet mijns inziens iets te maken hebben met het feit dat er nog één object, het object, overblijft – dat wraak neemt op het bijna vernietigd zijn door het subject. Ik probeer me daarbij iets voor te stellen van een object dat in volle vernietiging nog juist recht-op kan blijven staan. Het heeft zijn materialiteit, zijn uiterlijkheid, nog niet verloren, maar geeft als het ware in de gapingen van de barsten tegelijk iets prijs van haar 'inwendige' status van geïmmaterialiseerd ding-op-zich. Het fascinerende object prijkt barstensvol met al zijn groteske kwetsbaarheid. Zoals een onbeschermd en ongeklasseerd monument, dat samen met zijn groots verleden dreigt in te storten en van de gefascineerde omstanders slechts een puinhoop overlaat. De analysant gaat gebukt onder demonische schuldgevoelens in zijn tweestrijd tussen ofwel het fascinerende object totaal vernietigen ofwel het nog te restaureren. Hoeveel kunnen we besteden aan monumentenzorg?

Cruciaal in het dilemma van de fascinatie lijkt me dat het fascinerende object tegelijk vernietigend én levensnoodzakelijk is voor het subject. Het is alles en niets. De duele fascinatie is een duel op leven en dood, zonder scheids- of grensrechter.

Fascinatie en idealisatie

Via de destructieve impulsen van het subject naar het object, in eerste instantie de borst en de moeder in haar geheel, belanden we bij Klein. Ik beperk me hierbij tot het kader van de afgunst, volgens Klein (1957, p. 176) een constitutionele sadistische expressie van destructieve impulsen. De afgunstige baby wil het begeerde bezit van het object afnemen of beschadigen. Afgunst wordt in tegenstelling tot jaloersheid gesitueerd in een duele relatie (p. 181-182). Het door afgunst aangevallen of toegetakelde object wordt slecht, wraakzuchtig en persecutorisch, zodat het nog moeilijker wordt zonder angst te genieten van wat het te bieden heeft. Bij sterke afgunst kan vergaande splitsing optreden tussen de goede en de slechte aspecten van het object en worden een extreem slecht en een geïdealiseerd object afgezonderd. Een dergelijk splitsingsproces is zeker te onderkennen bij de analysant, tussen het niet te integre-

ren hoogstaande en laag-bij-de-grondse, tussen het mooie en het afschuwwekkende. Idealisatie van het object geldt als een belangrijke defensie tegen afgunst (p. 192 e.v., p. 216). Ik wil me nu uitsluitend concentreren op hoe we het fascinerende object kunnen plaatsen tegenover het geïdealiseerde object, ervan uitgaande dat er gezien de opmerkelijke splitsingsmechanismen ook bij deze analysant afgunst in het spel is.

De moeder wordt allesbehalve geïdealiseerd en is overwegend een achtervolgend, door hem beschadigd object. Devaluatie van het object en van het zelf, twee andere door Klein besproken defensies tegen afgunst (p. 217-218), zijn zeker aanwezig. Afwisselend reduceert de analysant zichzelf en zijn moeder tot een waardeloos en verwaarloosbaar wezen. Deze defensies bieden echter geen redding uit de duele impasse, waartegen geen enkele triangulatie voldoende opgewassen bleek of een kans kreeg. Men kan stellen dat de analysant zijn idealisatie heeft verschoven op de natuur – die zich vanuit zichzelf steeds weer herstelt en in die zin onkwetsbaar lijkt, zodat zijn relatie ermee vrij van schuld blijft. Het brengt allemaal echter geen aarde aan de dijk: de fascinatie blijft overspoelen, de analysant blijft geketend aan het fascinerende object. Hier lijkt wel iets te zijn als een ‘combined infant-mother figure’ (vergelijk p. 197: ‘combined parent figure’) waarin het kind geen eigen bestaan als subject kan ontwikkelen. Er is te veel kwaad geschied, vergeving is onmogelijk, de wraak sleept zich voort. Of misschien is het niet duidelijk of het object uit is op wraak dan wel smeekt om herstel, een dualiteit die ongetwijfeld terug te vinden is bij de analysant.

Ik neem de vergelijking met de idealisatie verder op. Het geïdealiseerde object wordt bewonderd en voorzien van rijke giften waarvan het subject mee kan profiteren; het is sterk en onkwetsbaar, het is inspirerend en niet te vrezen. De idealiserende overgave aan het object wordt door dat object gul ontvangen. Zo gaat ook het subject zelf als het ware deel uitmaken van de ideale wereld van het object – wat in een gelijktijdige beweging de constructie impliceert dat het subject zelf bijdraagt aan de volmaaktheid van het object. Wat de idealisatie betreft kunnen we het als volgt formuleren: dankzij de idealiserende aanwezigheid van het subject wordt het tekort van het object opgeheven.

In de fascinatie daarentegen vindt het subject geen zelfbevestiging maar zelfvernietiging. Tegelijkertijd roept fascinatie angst op om te vernietigen. De aangerichte schade dringt zich als onherstelbaar op. Het fascinerende object is verre van ideaal, het wordt in zijn stevigheid gewantrouwd en fundamenteel ervaren in zijn kwetsbaarheid en fragiliteit. Ondanks deze tegengestelde kwaliteiten in vergelijking met het geïdealiseerde object is echter ook het fascinerende object op een griezelige manier aantrekkelijk: het subject moet het redden om zelf niet reddeloos verloren te gaan. Maar het probleem hierbij is dat het, zodra het subject het ook maar voor de kleinste retouche durft te naderen, uiteen kan vallen en het risico loopt er zelf onder

bedolven te worden. Ik denk aan de monumentale puinhoop en aan mijn angst de analysant door mijn interventies met zwiepende tong uiteen te doen spatten en alleen achter te blijven: namelijk achter een lege divan. De enige positie die overblijft is een op veilige afstand roerloos staren. Wat de fascinatie betreft kunnen we het als volgt formuleren: *door de gefascineerde aanwezigheid van het subject wordt het tekort van het object onverdraaglijk vergroot*. Het verschil tussen het geïdealiseerde en het fascinerende object komt erop neer dat het subject 'vol' is van het eerste en 'weg' is van het tweede. Het subject idealiseert het object; het object fascineert het subject. Fascinatie lijkt in tegenstelling tot de idealisatie van het object uit te gaan. Het subject is passief en weerloos overgeleverd aan het fascinerende object, terwijl het idealiserende subject zich actief tot het object richt.

Alles en niets

In hun karakterisering als totale verbinding versus totale ontbinding kunnen we idealisatie en psychose als elkaars tegenpolen beschouwen. Leven als subject is in de ruimte tussen deze twee uitersten te situeren, tussen alles en niets.

Maar de analysant voelt zich als het ware adembenemend gekneld tussen die twee, waar deze nog amper van elkaar te onderscheiden zijn, juist voor het punt waar ze samenkomen en waar er voor hem als subject geen plaats meer is. Op dat punt bevindt zich het fascinerende object, dat de uitersten verenigt. Hoe dichter hij dat punt nadert, hoe groter het object en hoe nietiger het subject wordt – maar ook hoe groter de barsten in het object worden, totdat het subject zo klein is dat het in de barsten verdwijnt. Het fascinerende object slokt het subject op op het moment dat het zelf uiteenspat.

Het fascinerende object is alles én niets, de extreemste vorm van ambivalentie. Het bevindt zich op dat niet te lokaliseren punt waar idealisatie (het object is alles, er zijn geen woorden/gedachten nodig) en psychose (het woord/de gedachte is alles, er zijn geen objecten nodig) in elkaars aanvaring woord/gedachte én object vernietigen en als inhouds en vormloos ding-op-zich exploderen in het niets.

Fascinatie in de analyse

Hiervóór gaf ik reeds op verschillende plaatsen aan hoe de analysant zelf de positie van fascinerend object inneemt. Hij wil tegelijkertijd bewonderd en verworpen, aanbeden en verguisd worden. In deze positie kan hij zich telkens slechts tijdelijk wapenen, tot hij als het ware agressief uit zijn vel springt, in stukken uiteenbarst, om dan met de moed der wanhoop de vallende brokken tegen de zwaartekracht in toch nog te lijmen, zodat zijn wankel evenwicht de volle leegte alsnog kan bijeenhouden.

Zoals gezegd speelde de fascinatie ook mij parten. Zo slaagde de analysant er op zijn beurt in als fascinerend object mij de mond te snoeren en mijn gedachten in de boeien te slaan. En nu kan men zich afvragen welk

een omhulsel van woorden- en gedachtenscherven de analyticus nodig heeft om de fascinatie af te wenden, om met de brokstukken van de analyse toch nog een betekenisvol bouwsel op te trekken. De analysant heeft de analyse inderdaad afgebroken. Hij kon ze letterlijk niet meer volhouden. ‘Laat deze beker aan mij voorbijgaan,’ zei hij eens, als een verschrompelde Jezus Christus. Is hij uiteengespat en liet hij slechts een lege divan achter in een verdorde spreekkamer? Of was het een, misschien heilzame, laatste reddingspoging om de macabere dans van een escalerend analytisch proces te ontspringen?

Zijn houding tegenover mij was zoals die tegenover zijn vader: ik heb geen analyticus nodig en tegelijk snak ik ernaar. In de loop van de analyse kwam die tweede pool steeds meer naar voren: zijn verlangen naar hulp van mijn kant won het steeds meer van een onderkoeld registreren van de gegevens. Maar juist als hij begon te voelen ‘van mens tot mens’ met mij te willen spreken en ook ik me (te laat?) uit de benarde fascinatie voelde loskomen, was hij weg. Dat wil zeggen: hij heeft in zijn vastbeslotenheid uitvoerig kunnen spreken over zijn weggaan. Het afscheid viel hem niet gemakkelijk. Hij was me zeer dankbaar en had veel aan de analyse gehad (alsof hij me geruststellend duidelijk wilde maken dat ik niet een van de vele nullen ben die deze wereld bevolken), maar juist daardoor, zei hij, wist hij nu wat hem te doen stond. Hij en zijn vrouw hadden besloten samen in therapie te gaan en nu dus met z’n drieën verder aan de problemen te werken...

Hiermee nam deze poging tot analyse een einde, waarna ik nog slechts vertoefde in het gezelschap van vragen over indicatiestelling, (tegen)overdracht en weerstand.

Tot besluit

De impasse van de fascinatie kan slechts doorbroken worden door een derde subject, dat in zijn denken niet te zeer verstoord wordt door en zich niet te gemakkelijk laat opnemen in wat er tussen de twee anderen gebeurt – dat er niet te bruut tegenaan gaat, maar evenmin sprakeloos toekijkt; een derde die het aandurft zich vanaf een onveilige afstand bescheiden op de voorgrond te begeven om de gefascineerde analysant te verrassen, zodat hij af en toe – en steeds meer – de blik van het fascinerende object leert af te wenden.

Daartoe moet de analyticus zelf aan de fascinatie ontsnappen, zodat de analytische ruimte geen ongedifferentieerd woestijnlandschap wordt waarin de analysant-gigant door leegte is omhuld. Die leegte kan voor de analysant slechts met derden bevolkt worden op voorwaarde dat de analyticus zijn eigen destructieve betovering laat verbreken door derden (bijvoorbeeld collega’s).

Men kan de besproken problematiek extrapoleren naar andere gevallen waarin fascinatie, ook in minder uitgesproken vormen, deel uitmaakt van

het psychisch en analytisch landschap. (Zelf)destructieve tendensen spelen er telkens een belangrijke rol en lijken gebonden aan een traumatisch incestfantasma (al dan niet met reële incest) – waarbij de derde er was, maar werd ‘uitgeschakeld’. Het fascinerende object is een incestueus object dat het failliet van de triangulatie vertegenwoordigt (Thys 1994). De identificatie met de verworpen derde zal falen als reddingspoging in de mate dat de angst om zélf verworpen en geëlimineerd te worden erdoor in de hand wordt gewerkt.

En – om deze tekst een open einde mee te geven – dan heb ik het nog niet gehad over de fascinerende analyticus... Het fascinatieproces verdient misschien een plaats in zowel overdrachtelijke als tegenoverdrachtelijke fata morgana's.

Noten

1. Dit artikel is een grondige bewerking en uitbreiding van een tekst op de studiedagen van de Belgische School voor Psychoanalyse op 5 en 6 juni 1993.

2. Met dank aan P. Moyaert, die mijn aandacht vestigde op de betreffende passage bij Sartre.

Literatuur

Bion, W.R. (1965), *Transformations*. Maresfield Library, London, 1991.

Klein, M. (1957), *Envy and Gratitude*. In: M. Klein, *Envy and Gratitude and Other Works 1946-1963*. Virago Press, London, 1988, p. 276-235.

Sartre, J.P. (1943), *L'Être et le Néant*. Gallimard, Paris, 1987.

Thys, M. (1994), *De fascinatie voor incest*. Mededelingen Belgische School voor Psychoanalyse, 13, p. 39-44.

Vermote, R. (1994), *Le mythe d'Oedipe à la lumière du mythe du Sphinx*. *Revue Belge de Psychanalyse*, 24, p. 29-42.

Summary

Is fascination, the (self)destructive relation to a fascinating object, a psychic proces with specific characteristics and which role does it play in the (blocked) development of the individual? To start the discussion, fascination is confronted with the connection between thinking and psychosis (Bion) and idealization (Klein). The hypothesis is developed that the fascinating object, belaboured by the envious subject and revengeful, represents the threatening bankruptcy of triangulation and symbolization. To restore the object or to destroy it definitively, that's the paralysing dilemma for the subject. In so far as by projective identification the analysand becomes himself a fascinating object, the analyst and the analytic process can be paralysed in the same way.

The paper offers a report on a psychoanalytic experience and discussion with special attention for fascinating (counter)transference.